

*Miriyeva Mətanət Böyükkişi qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: metanet.miriyeva@mail.ru*

XARİCİ DİLDƏ LAYİHƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Dövlətimiz böyüməkdə olan nəslin təlim və tərbiyəsinə, onun hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasına, elmi-texniki və əxlaqi-etik biliklərə dərindən silahlandırılmasına böyük əhəmiyyət verir. Cəmiyyətimiz üçün hərtərəfli bilikli kadrlar tərbiyə edib yetişdirmək bizim ümdə vəzifəmizdir. Təhsil və tərbiyə o qədər mürəkkəb, o qədər çətin bir prosesdir ki, onun öhdəsindən gəlmək hər adama müyəssər olmur. Evdə ata və ana, işdə vəzifəli şəxslər, kollektivin bütün üzvləri həm təlim, həm də tərbiyə ilə ciddi məşğul olmalılar. Tərbiyə və təlim qarşılıqlı vəhdətdə olduğundan bu qanunauyğunluqların hər biri dərəcə aiddir. Təlim-tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə və müasir tələblər əsasında olması dərslərin düzgün və planlı təşkilindən çox asılıdır. Müasir dövrün əsas meyarlarından biri də zamanla ayaqlaşmaq, dünyanın

inkışaf sürətinə uyğunlaşmaq, necə deyərlər, zəmanədən geri qalmaqdadır. Sərhədlərin şərti xarakter daşdığı, dillərin, mədəniyyətlərin qaynayıb qarışdığı, miqrasiya proseslərinin intensivləşdiyi, müxtəlif dillərdə danışan insanların qarşılıqlı ünsiyyətinə daha çox tələbat duyulduğu yeni dövrdə insanın ən azı 2-3, bəzən də daha çox dil bilməsi gündəlik zərurətə çevrilir. Almanların fikrinə görə, uşaqlar xarici dili lap kiçik yaşlarından öyrənəlidirlər. Bu artıq dünyada, xüsusilə Avropada adi prosesə çevrilmiş, hətta bu barədə müvafiq hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. 1997-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən dərc edilən “Xarici dili öyrənmənin ümumavropa təcrübəsi: öyrənmə, tədris və qiymətləndirmə” adlı sənəddə bu məsələ bir sual kimi qarşıya qoyulmuşdur. Həmin sənəddə (Common European Framework of Reference, CEFR) xarici dillərin öyrənilməsinə səciyyələndirən sistem müəyyən edilmiş və dil öyrənmə təcrübəsinin qiymətləndirilməsinin milli sistemlərinin yaradılmasında istifadə üçün tövsiyə edilmişdir. Bu qaydalar dillərdən istifadənin təhlili və kateqoriya-laşdırılması üçün bir model hesab oluna bilər. Alman təhsil sisteminin imkanlarına dair ətraflı müzakirə sayəsində bu, 1990-cı illərin sonlarında cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan bir mövzu idi. Məhz bu müzakirələrlə əlaqədar uşaq bağçaları mühüm dəyişiklik prosesindən keçdi və artıq tərbiyə ocağından təhsil ocağına çevrilmişdir. Bu tendensiya son illərdə respublikamızda, xüsusilə Bakıda özəl bağçalarda da müşahidə olunmaqdadır. 2004-cü ildə Almaniyada “Uşaq bağçalarında erkən yaşlarında təhsil haqqında federal torpaqların ümumi çərçivə qanunu (Gemeinsame Rahmen der Länder für die frühe Bildung in Kindertageseinrichtungen)” qəbul olunmuşdur. Lakin bu qanunda xarici dilin erkən yaşlarda öyrənilməsinə deyil, yalnız interkultural təhsil məsələlərinə toxunulmuşdur. Alman uşaq bağçalarında artıq bu gün xarici dillər oyunlar vasitəsilə aşılır və pedaqoqların, tərbiyəçilərin xarici dil dərslərini uşaqlara təbii üsullarla keçməsinə yardım edən çoxsaylı dərsliklər mövcuddur. Xarici dilin öyrənilməsi prosesi uşaqlara zövq verməlidir, əyləncəli olmalıdır, yaradıcılığın və müxtəlif bacarıqların inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmalıdır. Xarici dillərlə erkən yaşlarda tanış olmaq özü üçün yeni bir dünya kəşf etmək, sərhədləri aşmaq və bu “YENİ”liklə qovuşmaqdır.

Uşaqların zehni yeni dili və yeni mədəniyyəti mənimsəməyə həmişə hazırdır. Həm valideynlər, həm də tərbiyəçilər uşaqların bu qabiliyyətinə müsbət yanaşdıqda nəticə çox yaxşı ola bilər. Çünki uşaqların xarici dillə ilk təması və ilk dəfə təmasda olduqları yeni mühit onların davamlı öyrənmə prosesinə hazırlığının əsasını təşkil edir və bəlkə də, gələcəkdə, ümumiyyətlə, xarici dilin öyrənilməsinə olan münasibətinin əsasını təşkil edir. Bu o deməkdir ki, dərs metodları uşağın yaşına uyğun, uşaqların oyunlara və fiziki aktivliyə meylləri nəzərə alınmaqla seçilməli və bununla da məktəbdə keçirilən dərslərdən fərqlənməlidir. Hər hansı dövləti dünyada tanımaq həmin dövlətin başçısının həm də şəxsi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, müasir dünyada xarici dilləri bilmək hər kəs üçün əlavə üstünlük də gətirir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev doğma Azərbaycan dilindən başqa rus, ingilis, fransız, türk dillərini də gözəl bilir. İmperator II Yekaterina dogma alman və rus dillərindən başqa daha üç dildə danışmış. Proletariatın dahi rəhbəri hesab olunan Vladimir İliç Lenin alman və fransız dillərində sərbəst danışmış. Bu dilləri gimnaziyada öyrənən Lenin əlavə olaraq latın və yunan dillərini də bilirmiş. Lenin alman dilini mü-

kəmməl bilirdi: o, uzun müddət İsveçrə, Avstriya-Macaristan və Almaniyada yaşamışdı. Burada fəal siyasi fəaliyyətlə məşğul olub, mühazirələr oxuyub, məruzələr və siyasi çıxışlar edib. O, fransız dilində də oxumağı və yazmağı bacarıb, fikrini sərbəst şəkildə ingiliscə də ifadə edirmiş. Proletariatın dahi rəhbəri ingilis dilini də sərbəst öyrənibmiş. O, amerikalı attaşə, polkovnik Robinson və britaniyalı konsul Lokkartomla tərcüməçi olmadan danışa bilib. İtaliya qəzetlərini oxuyurmuş. Müstəqil dövlətimizin dünya xalqları ilə əlaqəsi genişlənməkdədir. Buna görə də dil öyrənmək çox vacibdir. İmperiyanın dövründə biz xarici aləmlə əlaqələrimizi yalnız və yalnız rus dili vasitəsilə qururduq. İndi isə vasitəçi olmadan dünya miqyasına çıxmaq istəyirik. Göstərilən dillər üzrə geniş profilli kadrlar hazırlamaq niyyətimiz öncə bu deyilənlərlə bağlıdır. Pedaqoji şöbələr isə məktəb müəllimləri hazırlayır, ona görə də onlar bu işin öhdəsindən gələ bilməz. German və roman dillərində danışan xalqların incəsənət və mədəniyyətini, tarix və coğrafiyasını, dil və ədəbiyyatını, adət və ənənəsini, siyasi və ictimai durumunu, iqtisadi vəziyyətini dərinlən öyrənmək, xalqımızı bu sahələri əhatə edən informasiyalarla dolğun şəkildə məlumatlandırmaq, eynilə özümüz haqqında olanları obyektiv çatdırmaq bu ixtisasların qarşısında duran ümdə vəzifələrdəndir. Yalnız belə olduqda biz müstəqilliyimizi yaşada bilərik. Gənclərimiz dillərin öyrənilməsinə geniş yer verməlidir. Dilin əsas vəzifəsi ünsiyyəti təmin etmək, dil haqqında elmin də əsas vəzifəsi bunun mexanizmini açıb göstərməkdir. Düzgün, normaya uyğun gəlməyən danışiq ciddi əngəl törədir, bircə dil vahidinin yeri səhv salınanda ünsiyyət pozulur, nəzərdə tutulan iş baş tutmur, istehsalat dayanır, hərəkət iflic vəziyyətə düşür, hətta qarşısı alınmaz faciə baş verir. Müasir texniki avadanlıqlarda bir işarənin yeri tərs düşəndə hansı bədbəxt hadisələrin baş verdiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir. Dil və təfəkkürün əlaqəsi insana ruhunun açılmasına kömək edir. N. Xomski deyir ki, dil kompetensiyadır və kompeten siyanı həyata keçirmək vasitəsidir (Performanz). İngilis alimi Qardinerə görə speech bütün dil fəaliyyətini əks etdirir, language isə danışiqda özünü büruzə verən həm bilikdir, həm də elmdir. Qrammatikada ümumi sistem və struktur, ritorikada isə necə danışmaq qaydalarından söhbət gedir. Danışiq yalnız bir dil daxilində seçmə azadlığına malikdir. Bir dildən kənara çıxmaq başqa bir dilin sisteminə keçmək deməkdir. Konkret bir dil dilin müəyyən vəziyyətidir. Yəni onun sinxron durumudur. Bu mənada bir dilin tədqiqi həmin bu vəziyyət çərçivəsində olmalıdır. Dilin konkret bir zaman kəsiyində durumu onun sistemini əks etdirir. Dilin fonetik, qrammatik sahələrinə çox diqqət yetirməklə yanaşı, həm də yazı vərdişlərinə yiyələnmişdirlər. Eləcə də hansısa hadisəni nəql etməyi, müza kirə etməyi, məktub yazmağı bacarmalıdırlar. Sadə və geniş cümlələr qurmağı, söz sıralamağı, cümlə üzvlərinin istifadə qaydalarını bilməli və təkmilləşdirməlidirlər. Tələbələr leksik material əsasında sadə, cümlənin intonasiyaya görə növlərini bir-birindən ayırmağı bacarmalıdırlar. Şifahi nitqdə qısa dialoq və söhbətlər qurmaq tələbələrin şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmişlərinə gətirib çıxarır. Tələbələr həm də tanış olmayan mətnin məzmununu danışmağın, qəzet materiallarından tərcümə etməyin, sərbəst mövzu yazmağın gələcəkdə öz ingilis dillərini mükəmməlləşdirmələrinə gətirib çıxara biləcəyini dərk etməlidirlər. İngilis dilini mükəmməl öyrənməklə yanaşı dinləmə, anlama vərdişlərinə

də yiyələn məlidirlər. Oxu vərdişləri də nitqin səlis inkişafına kömək edir. Tələbələr dərsdə oxuduqları, eşitdikləri mövzular barədə söhbət etməyi bacarmalıdırlar. Oxunan sözlər fonetik cəhətdən düzgün tələffüz edilməlidir. Belə ki, elə sözlər vardır ki, onları isim kimi tələffüz edərkən vurğu bir səsin üzərində, fel kimi tələffüz edərkən başqa bir səsin üzərində dayanır.

Təlimdə müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün təlimin metodlarından istifadə edilir. Müəllimin metodu tədris metodu, şagirdin fəaliyyəti isə öyrənmə metodudur. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti ilə bağlı olan metodları təlim metodları kimi işlətmək lazımdır. Təlim prosesini aktivləşdirmək məqsədi ilə şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Təlim metodları strukturunda fəndləri də fərqləndirmək lazımdır. Şagirdləri öyrənməyə cəlb etmək və onlarda maraq yaratmaq məqsədi ilə müəllim müəyyən metod, texnika və proseduralardan istifadə etməlidir. Şagirdləri, xüsusilə də qrammatikanı öyrənmək üçün onların qavramasını nəzərə almalıdır. Öyrənmək və ya öyrətmək olduqca sadə görünə bilər, lakin o zaman həm yaş faktoru, həm də qavrama nəzərə alınmalıdır. Dil öyrənilməsi zamanı şagirdlərin fərdi və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Dilin leksika, qrammatika və fonetika olmaqla üç aspekti vardır. Dil dərslərinin səmərəli öyrənilməsində, mənimsənilməsində onun hər üç aspekti nəzərə alınmalıdır. Ümumtəhsil müəssisələrində dilin tədrisi qrammatik aspekt əsasında digər aspektlərin öyrədilməsi ilə müşahidə olunur.

İngilis dili şagirdlərə dörd növ bacarıqların aşılmasını üzərində tədris olunur: danışmaq (speaking), dinləmə (listening), oxu (reading) və yazı (writing) bacarıqları. Bütün bu bacarıqlar şagirdlərə bilik əsasında tədris olunur.

19-cu əsrin ortalarında qrammatika-tərcümə metodu dil müəllimləri və tədqiqatçılar tərəfindən sorğulanmağa başlandı. Tədqiqatçılar insanların xarici dilin təsirinə məruz qalmaqla, sözlər və onlar arasında məna əlaqəsi yaratmaq yolu ilə dili öyrənmə bildiklərinə inanırdılar. Metodistlər ünsiyyətin, şifahi nitq və anlama bacarıqlarının vacibliyini vurğuladılar. Beləliklə, qrammatika-tərcümə metodunun yalnız qrammatik qaydaların əzbərlənməsi və tərcümə bacarıqlarının inkişafına yönəlməsi, anlama və danışma bacarıqlarına diqqətin ayrılmasına və bu kimi bir sıra mühüm çatışmazlıqların olduğu nəzərə alınaraq bu metoddan imtina edilir. Bununla da müəllimlər öz diqqətlərini dinləmə və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edən “birbaşa metod”a [3, s.62] yönəltməyi qərar verdilər. Tərcümə metodunun tədris olunmasında əsas məqsəd düzgün qrammatik biliyin və tərcümə bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafına nail olmaqdır.

Grammatika-tərcümə metodunun dil dərslərində necə həyata keçirildiyinə dair aşağıdakı bir nümunəyə diqqət edək. (Öyrənlərin ana dilinin ingilis dili, öyrədilən xarici dilin isə fransız dili olduğu bir sinif təsəvvür edək). Müəllim (ingilis dilində) sinifdəki şagirdlərə fransız dilində olan bədii mətnin bir hissəsini oxumağı tapşırır. Hər bir şagird oxuyub bitirdikdən sonra müəllim mətnin həmin hissəsini fransız dilində ingilis dilinə tərcümə etməyi xahiş edir. Müəllim şagirdlərə ingilis dilində tərcüməsi qeyd olunmuş sözlərin siyahısını verir. Öyrənlər mətni tərcümə etdikdən sonra müəllim onlardan əlavə sualları olub-olmadığını soruşur. Müəllim bütün sözləri tərcümə edir və bütün suallara ingilis dilində cavab verir. Daha sonra isə öyrənlərdən oxu-

duqları mətnlə bağlı tapşırığı tamamlamağı tapşırırlar. Suallar ingilis dilində olur və öyrənənlərdən də ingilis dilində cavab vermələri tələb olunur. Otuz dəqiq keçdikdən sonra müəllim ingilis dilində danışaraq öyrənənlərdən öz işlərini nəzərdən keçirməsini istəyir. Nəhayət, müəllim onlara sualları oxuyub ingilis dilində cavab vermələrini söyləyir. Dil öyrənənlər növbə ilə cavab verirlər. Dilin istifadəsi zamanı şifahi səriştəlik ehtiyacının yaranması, həmçinin qrammatika-tərcümə metodunun çoxsaylı çatışmazlıqları yəni bir metodun tətbiqini tələb edir. Beləliklə, təklif edilən yeni metod “birbaşa metod” adlanır. Başqa adla bu metod həmçinin “təbii metod” və yaxud “danışiq metodu” kimi də tanınır. Dillərin tədrisində təbii prinsiplərə əsaslanan L.Sössür, digər metodistlərin – C.Riçardz və T.Rocersin ideyalarından bəhrələnərək öyrənilməsi planlaşdırılan xarici dildə şifahi integrasiya metodundan istifadə etdi və dərs prosesini suallar əsasında təşkil etməyə başladı [2.24]. L.Sössür 19-cu əsrin 60-cı illərindən etibarən Boston şəhərində xarici dillərin tədris olunduğu yeni təlim ocağını açdı. Burada tədris prosesi zamanı təbii metodun tətbiqinə üstünlük verilirdi [4, s.11]. Sözügedən metod ona görə birbaşa metod adlanırdı ki, hədəf dil onu ana dilinə tərcümə etmədən birbaşa olaraq mənə ilə əlaqələndirilir. Birbaşa metod təhsilalanlarda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Qeyd olunan metodun başqa bir məqsədi də öz növbəsində, istifadə edilmiş söz və onun əks etdirdiyi mənə arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etməkdən ibarətdir. Qrammatikanın tədrisində induktiv üsulun istifadəsini nəzərdə tutan bu metodun tətbiqi zamanı dil öyrənən insanlar özləri qrammatik qaydaları müəyyən etməli idilər. Sınıfdə tədris ancaq hədəf dildə aparılırdı və şagirdlərə yalnız gündəlik lüğəvi biliklər, cümlə qurmaq və cavab mübadiləsi ətrafında təşkil edilmiş kiçik intensiv siniflərdə diqqətlə pilləli şəkildə inkişaf etdirildi. Bu metodda müəllimin rolu sinif fəaliyyətini istiqamətləndirmək, şagirdləri dərstdə iştirak etməyə həvəsləndirmək, onlara daim suallar verərək, səhvlərini dərhal düzəltməkdir. Bu rolda, həqiqətən, ən vacib məqam, tələbələrin və müəllimlərin təlim prosesində tərəfdaş olmasıdır. Digər tərəfdən öyrənənin rolu qrammatika-tərcümə metodu ilə müqayisədə daha az passivdir. Burada, eyni zamanda öyrənənlər öz səhvlərini düzəldirlər. Onlara çox danışmaq lazım gəlir, deməli, onların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı diqqət mərkəzinə düşür. Gigər bir metod, yəni birbaşa metod güman edirdi ki, xarici dilin öyrənilməsi elə ana dilinin öyrədilməsidir ki, yəni öyrənənin xarici dillə yaxından tanış olması onu tam mükəmməl şəkildə onun şüurunda əks etdirir. Bu yalnız müəyyən bir nöqtəyə qədər doğrudur, çünki ikinci dil öyrənmə psixologiyası birincinin öyrənilməsinin psixologiya sından fərqlənir. 20-ci əsrin əvvəllərində birbaşa metod təbliğ edildi. Bu metodun düzgün prinsipə - xarici sözlərin obyektlərin özləri ilə birləşməsinə əsaslandığına inanılırdı. Hədəfə ən qənaətcil, ən sürətli çatan xarici dili təbii öyrənmə üsulu idi. Uşaq ilk dili öyrənmək məcburiyyətindədir, çünki istəklərini ifadə etmək üçün başqa bir effektiv yol yoxdur. İkinci dili öyrənərkən isə artıq uşaq eyni məcburiyyəti hiss etmir, çünki şagird bilir ki, o, lazım olan zaman öz ana dili ilə ünsiyyət qura bilər. Thomas R. Lounsburyə görə, uşaq dili öyrənmir, onu başqa bir şəkildə öyrəndikdən sonra qrammatika ona doğru addım atır və ona nə etdiyinin elmi təhlilini verir. 1930-cu illərdə xarici dillərin tədrisində bu metoda demək olar ki, müraciət olunmadı.

Şifahi yanaşma metodu müasir dövrdə çox istifadə olunmasa da digər metodların yaranması üçün mənbə rolunu oynamışdır. Bu metod sistemləşdirilmiş təlim əsasında tətbiq olunurdu. Şifahi yanaşmada şifahi nitqdən daha çox istifadə olunduğuna görə çox zaman bu metod birbaşa metodla qarışdırılır. Şifahi metod dilin aspektlərinin tədrisi zamanı biliklərin sistemli şəkildə öyrədilməsinə əsaslanır. Məhz bu xüsusiyyət onu birbaşa metoddan fərqləndirir. H.Palmer şifahi yanaşmanın banilərindən biri sayılırdı. O öz təlimlərini qrammatik nümunələr üzərində təşkil edirdi. İngilis dilini araşdıran H.Hornbi və H.Palmer kimi dilçi alimlər vacib qrammatik strukturları cümlələr şəklində, sistemli qaydada hazırlamışdılar. Əvvəlcə daha asan qrammatik qaydalar tədris olunurdu. Tədrisən bu proses çətinə doğru davam edirdi. Ümumiyyətlə, struktural dilçilik hər bir dilin özünəməxsus strukturunun olduğu fikrini rəhbər tuturdu. F.Sössür struktural dilçiliyin banisi hesab olunurdu. Dilin struktur əsasında tədris olunması səmərəli bir addım hesab olunsay da, müəyyən çatışmazlıqlar da ortaya çıxırdı. Belə ki, bu yanaşmada bəzən biliklər müəyyənləşdirilib quraşdırılır və daha sonra asandan çətinə doğru sıralanırdı. Dil təlimində istifadə edilən digər bir metod audiolinqual metoddur. Onu bəzən birbaşa metod və yaxud şifahi metod kimi də adlandırırlar. İlk dəfə 1964-cü ildə N.Bruks tərəfindən hallandırılan bu metod dilin struktur əsasında öyrənilməsinə nəzərdə tuturdu və biheviarist öyrənmə nəzəriyyəsinin ideyalarına əsaslanırdı. Audiolinqual metod xarici dil dərində ana dilindən istifadə olunmasına icazə vermirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Veysəlov F.Y. (Veysəlli) Alman dilinin fonetikaı. Bakı, Maarif, 1980, 192 s.
 2. <https://www.imdb.com/title/tt0743095/fullcredits>
 3. <https://books.google.az/books?id>
 4. https://www.researchgate.net/publication/336617317_N_Xomski.
- Dil_v_təfəkkür.